

Ухач В. З., Вуєчко О. В. Формування та генезис канонічного спадкового права. / В. З. Ухач, О. В. Вуєчко // «Проблеми гармонізації національного і міжнародного законодавства: досягнення і перспективи»: збірник матеріалів Міжнародної юридичної науково-практичної конференції «Актуальна юриспруденція», www.legalactivity.com.ua/, м. Київ, 19 травня 2015 року. Тези наукових доповідей. – Київ, 2015. - С. 30-35.

Наголосимо, що кризові реалії сьогодення актуалізують потребу переосмислення релігії та релігійно-духовного досвіду людини у тому числі і в сфері права. Адже право як феномен дійсності неминуче охоплює історичні, релігійні, традиційні компоненти і перебуває в різноманітних зв'язках з іншими соціальними нормами, які різняться залежно від ступеня розвиненості й органічності наявних суспільних відносин.

По-перше, поряд із правом релігія є важливим соціальним регулятором поведінки людей; по-друге, значущість місця і ролі віросповідного компонента в державному і громадському житті суспільства визначає необхідність, з погляду юриспруденції, концептуально визначити сферу впливу релігійних норм на процеси правотворення в сучасному світі, вдосконалення чинного законодавства України, що стосується віросповідної політики, свободи совісті, діяльності релігійних організацій з урахуванням сучасних вимог законодавчого регулювання цих питань [5, с. 1-2].

Власне, проблемне поле «християнство – право» потребує подальших теоретико-методологічних правових, системних досліджень, що в свою чергу актуалізує необхідність дослідження канонічного (церковного) права, теми, яка в радянські часи войовничого атеїзму була табуована, а зараз активно розробляється теоретиками, філософами права.

Заявлена тема ставала предметом вивчення цілого ряду зарубіжних та вітчизняних вчених (як теоретиків права так і учених-каноністів): О. Касяновича, Л. Джерози, М. Козюбри, Ю. Оборотова, С. Сливки, О.

Лотоцького, В. Лубського, М. Лагодича, С. Місевича, єп. Никодима (Мілаша), В. Пастернак, та ін.

Ми ж поставимо собі за мету здійснити теоретико-правовий аналіз окремих аспектів становлення, розвитку канонічного спадкового права, внеску, який зробили школи каноністів в розробці цього інституту права.

Церковне право XI-XII ст. постає як цілісна система, що містить у собі ті аспекти правовідносин, які належать до юрисдикції церкви, та включаються до системи корпоративних компетенцій церковного правового утворення.

Канонічна та світська системи права окремо не володіли відповідними абсолютними компетенціями, а кожна з них окремо регулювала відповідну собі сферу, в якій застосовувалися обґрунтовані критерії правовідносин з обмеженням повноважень та компетенцій.

Зазначимо, що з уведенням християнства частку небіжчика перестали ховати або спалювати з трупом. Замість цього її стали роздавати на богоугодні справи задля блага душі померлого. Наголосимо, що такі звичаї мали певні особливості в різних областях Європи, але, як правило, власність, що підлягає розподілу, ділилась на три частини: 1) третину - вождю чи королю, 2) третину – спадкоємцю, 3) третина – «частка Бога». Цілком очевидно, що духовенство цікавилось саме «часткою Бога» (нпр., як тільки ставало відомо, що хтось в окрузі помирає, священник був поруч щоб нагадати вмираючому про обов'язок спокутувати гріхи і залишити свою власність на релігійні чи благодійні потреби, наприклад, будівництва каплиці чи допомога бідним. По всій Європі встановилося правило, що «останні слова» вмираючого мають юридичне значення, не залежно від того записані вони чи ні). Як зазначав Л. Джероза: «Це було не зовсім заповітом у тих рідких випадках, коли вмираючий одужував, дарування втрачало силу» [2, с. 171].

Іншою формою дарування, що вступало в силу після смерті, було дарування «post obitium». По відношенню до певної частки землі складалася «книга», в якій власник писав: «я дарую цю землю після моєї смерті (тому-

то)...» [4, с.567]. Як вказує Мейтленд, «...це не був заповіт у сенсі цього слова», адже він: по-перше, не міг бути відкликаним; по-друге, мав суворо визначений зміст (тобто не відносився до тієї власності, яку дарувальник міг мати на момент вступу дарування в законну силу); по-третє, не назначав ніякого представника дарувальника на момент його смерті чи іншої процедури управління його посмертною власністю.

Слід наголосити, що каноністи XII ст. (цей період для нас важливий у зв'язку з появою декрету Граціана 1140 р. – першого систематизованого збірника канонічного права) створили своє нове право заповітів частково на основі германо-християнських інститутів дарування *causa mortis* і *post obitum* і частково на основі класичного римського спадкоємного права, яке було відоме Церкві і давно нею використовувалося.

Слід підкреслити, що каноністи розглядали вираження останньої волі як релігійний акт, а сам заповіт як релігійний інструмент. Звичайно цей акт здійснювався в ім'я Отця, Сина і Святого Духа. Як писав відомий дослідник Ф. Мейтленд «...перша думка заповідача була не про передачу *hereditas*, а про майбутнє благополуччя його безсмертної душі і смертного тіла. Душу свою він заповідає Богу, Діві і святим; тіло - певній церкві. Разом з тілом він передає на спомин своїй душі... щось найкраще із свого майна...» [4, с. 567].

Зазначимо, що у XII ст. каноністи створили сукупність норм для визначення дійсності заповіту і для їх пояснення і реалізації. Напротивагу римському праву формальності по укладенню заповіту були зведені до мінімуму. Скажімо «вважались повноправними заповітами не тільки «останні слова», промовлені на смертному одрі сповіднику, але й усні заповіти теж» [3, с. 408].

Римські правила, які потребували підписів і печаток семи шановних свідків, поступились місцем нормі, яка викладена в листі папи Олександра III єпископу Остії: «Ми постановляємо, що всі заповіти, які зроблені вашими прихожанами в присутності свого священика і трьох чи двох придатних осіб, є постійно діючими» [1, с. 348]. Крім того, за іншою постановою Олександра

III дійсними вважались всі завіщення відмови на благочестиві цілі, якщо вони були засвідчені двома чи трьома особами. Таким чином, канонічне право додало благочинні відмови до тих двох видів відмов, які за римським правом вважались дійсними і без дотримання необхідних формальностей (за римським правом це були заповіти солдатів і моряків, які знаходились на дійсній військовій службі, заповіти батьків тим дітям, які отримали б спадок і без заповіту).

Окрім того каноністи посилили засоби захисту вдів і дітей запобігаючи позбавлення спадку заповідачем. За нормами римського права спадкоємець не міг бути позбавлений його «законної долі». Спочатку ця доля встановлювалась у розмірі четвертини від того, що спадкоємець отримав би без заповіту, а потім - третини і навіть половини, якщо у заповідача залишалось п'ять чи більше дітей. Однак у число таких спадкоємців входили діти і онуки, а якщо їх не було, то батьки, але не дружина. Канонічне право збільшило цю долю і включило під захист цієї умови дружину, виключивши внуків і батьків померлого.

Ще більш важливими змінами, ніж у римському матеріальному праві заповітів, каноністи зробили в управлінні спадковим майном. У XII с. вони створили новий інститут виконавця заповіту, тобто виконавця-духівника. Було встановлено, що після смерті заповідача замість прийняття спадщини спадкоємцем назначена в заповіті виконувачем духівника особа брала на себе володіння всією власністю, яка підлягала розподілу. «Не спадкоємець, на думку каноніста, а виконавець духівник здійснював права заповідача і виконував його обов'язки. Він міг пред'являти боржникам заповідача позови в світських судах, проте спадкоємці за заповітом повинні були подавати на нього виключно в церковний суд» [6, с. 432]. Примусити виконувача духівника віддати законну частину дружині та дітям заповідача теж можна було тільки в церковному суді.

Зазначимо, що той факт, що складання заповіту було релігійним актом, пояснює, чому Церква привласнювала собі й юрисдикцію над спадщиною без

заповіту, адже по суті, Церква вважала смерть без заповіту різновидом гріха. Адже якщо людина не виразила свою останню волю, вона, вірогідно, померла без покаєння. Більше того, майно померлого без заповіту використовувалося на благо його душі. Таким чином майно такої людини виявлялося в руках церковного судді, тобто єпископа чи його замісника, «офіціала» [3, с. 412]. За новим канонічним правом та частина, яку не можливо було забрати у дружини та дітей за заповітом, і була тією частиною, яку вони успадковували без заповіту, а інші родичі зовсім не мали право на спадкоємство, якщо заповідач не згадав їх у своїй останній волі. Так Церква привласнювала собі юрисдикцію над спадкуванням без заповіту, насамперед, не для того, щоб захистити вдову чи сиріт покійного, але для блага душі покійного, щоб використати залишок його майна на благочинні цілі.

Власне середньовічна канонічна система управління майном покійного з допомогою виконувача-духівника і управителів збереглися в англійському та американському праві, водночас в континентальній Європі в XVI ст. повернулися до більш давньої римської практики. Майно передавалося спадкоємцям, а ті керували ним під наглядом суду незалежно від того, чи склав покійний перед смертю заповіт чи ні.

Слід відмітити, що окремі вчені-каноністи зазначають, що канонічне право спадкування було прямим втручанням Церкви у феодальні політичні і економічні стосунки. Світська влада виявила значний опір, особливо у відношенні домагань Церкви на юрисдикцію, яка поширювалась на питання, пов'язані з переведенням земельної власності. Фактично феодальне право вороже відносилось до заповіту землі, не дивлячись на богоугодні та інші цілі. Проте якщо за заповітом земля йшла на користь Церкви, то майбутні заповідачі за допомогою Церкви знаходили різні шляхи уникнення цієї заборони (скажімо, одним із способів було дарування землі релігійній корпорації із зберіганням довічного права дарувальника). За формою це було довічне дарування, в той час дозволене, але воно мало ті ж наслідки, що і заповіт. Світська влада відповіла на це правилом «мертвої руки», яке

забороняло будь-які дарування землі релігійним організаціям, хоча і після цих кроків Церква знаходила вихід [4, с. 567].

Право, яке вийшло із церковної юрисдикції над спадкуванням, володіло не тільки власними структурними елементами, але й деякими структурними елементами права в цілому. Бажання заповідача були священними, бо при складанні заповіту він здійснював релігійний акт, а тому ці бажання повинні були відповідати моральним нормам Церкви в тій інтерпретації, яку їм надавала церковна влада. Заповіти «... на користь бідних», «на богослужіння» чи «на добродійність» завжди визнавались законними.

Канонічне право заповітів засновувалось на юрисдикції Церкви і церковних судів над релігійним актом вираження останньої волі. Тому у кожному заповіті вирішальне місце посідала ідея благополуччя душі померлого. Канонічне право спадкування без заповіту, однак хоч і було частково засновано на юрисдикції Церкви і церковних судів над благополуччям душі покійного, спиралось також на поширення церковної юрисдикції над вдовами та сиротами. Саме на цих двох юрисдикційних основах канонічне право реінтегрувало збережені римські та германські правові інститути у нову сукупність права спадкування.

Таким чином, якщо говорити про канонічне спадкоємне право, як підсистему у середині системи канонічного права в цілому, то потрібно визнати, що його структурна єдність, як і структурна єдність всього канонічного права, основана на свідомому узгодженні суперечливих елементів.

Список використаних джерел:

1. Берман Дж. Г. Право і революція: формування західної традиції права / Г. Дж. Берман. – К.: IRIS. – 2001. – С. 348.
2. Джероза Л. Церковне право / Л. Джероза; Пер. з нім. Н. Щиглевської: Свічадо, 2001. – С. 171.

3. Канонічне право [текст]: підручник.: / за ред. Лубського В. І. – К.: «Центр учбової літератури», 2012. – С. 408.
4. Лубський В. Історія релігій / В. Лубський, М. Лубська. – К., 2004. – С. 567.
5. Пастернак В.М. Християнські засади позитивного права: теоретичні аспекти: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01. / В.М. Пастернак. Львів, 2013. – С. 1-2.
6. Поспішіл В.Д. Східне католицьке церковне право: Згідно з Кодексом Канонів Східних Церков / В.Д. Поспішіл. – Львів: «Свічадо», 1997. – С. 432.